

ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของกิเลสวัฏในปัจจุสมุปปาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
An Analytical Study of the Dhamma Process of Kilesa Vatta in
The Patikkasamuppāda: Avijjā Tanhā Upādāna

พระมหาเกียรติภูมิ วรกิตติ (มาน้อย)
Phramaha Geattipum Waragitti (Manai)^๑
พระศรีวชิรธรรมเมธี (นรินทร์ วรเมธี)
Phrasrivajiravarametee (Narin Varametee)^๒

Received: March 28, 2026 Revised: April 27, 2026
Accepted: August 20, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษากิเลสในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษากิเลสวัฏในปัจจุสมุปปาท และ (๓) เพื่อวิเคราะห์กระบวนการของกิเลสวัฏในปัจจุสมุปปาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นการวิจัยแบบคุณภาพเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา

ผลการวิจัยพบว่า กิเลส หมายถึง สภาวะธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมอง กิเลสที่ปรากฏในพระสูตร คือ อุปกิเลส ๑๖ อุกุศลมูล ๓ กิเลส ๓ อคติ ๓ นิวรณ์ ๕ ปญจธรรม ๓ จำนวนของกิเลสขึ้นอยู่กับบริบทของผู้ฟัง กิเลสตามพระอภิธรรมมีจำนวน ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตปปะ กิเลสตามพระสูตรและพระอภิธรรมจำนวนต่างกัน แต่เมื่อว่าโดยสภาวะแล้วมีการอธิบายตรงกัน

กิเลสวัฏมี ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ความไม่รู้ ความอยาก ความยึดมั่นที่เกิดภายในจิตใจของมนุษย์ได้ขับเคลื่อนให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ เวลาใดตัณหาอุปาทานเกิดขึ้น เวลานั้นอวิชชาก็เกิดพร้อมด้วยตัณหาอุปาทาน เวลาใดความแค้นและเกลียดชังเกิดขึ้น เวลานั้นบุคคลนั้นจะมีความอยากเป็นหนุ่มสาวอยากมีอายุยืน ความไม่ยอมตาย อวิชชาและตัณหาทั้ง ๒ เปรียบเหมือนวัฏสี่ระหัดเป็นห้วงจักรวาลลงสู่ห้วงลึก บ้าง วัฏขึ้นสู่ห้วงลึก บ้าง

กระบวนการของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ในขณะเกิดอกุศลโลภจิตมีกระบวนการดังนี้ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นาม ัญญายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ในขณะเกิดอกุศลโทสจิตมีกระบวนการดังนี้ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นาม ัญญายตนะ ผัสสะ เวทนา ปฏิฆะ อธิโมกข์ ภพชาติ ชรามรณะ ในขณะเกิดกุศลจิตมีกระบวนการดังต่อไปนี้ กุศลมูล สังขาร วิญญาณ นาม ัญญายตนะ เวทนา ปสาทะ อธิโมกข์ ภพชาติ ชรามรณะ การที่จะตัดกระบวนการของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ควรปฏิบัติตามโพธิปักขิยธรรมเพื่อบรรลุดรตามลำดับขั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

คำสำคัญ : กระบวนการ, กิเลสวัฏ, อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน

^๑ หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Master of Buddhism Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

^๒ นักวิชาการอิสระ, ป.ธ.๙, ครูสอนพระปริยัติธรรมสำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม

Abstract

In this research article, three objectives were purposely made: (1) to study the cycle of defilements (kilesa-vatta) in Buddhist scriptures, (2) to examine the cycle of defilements in Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda), and (3) to analyze the doctrinal process of the cycle of defilements in Dependent Origination, namely ignorance (avijjā), craving (taṇhā), and clinging (upādāna). This study employs documentary research and qualitative methods based on an examination of the Pali Canon (Tipiṭaka), its commentaries (Aṭṭhakathā), and related documents.

The research findings indicate that kilesa (defilements) are defined as mental phenomena that defile or corrupt the mind. The defilements identified in the Suttas include the sixteen minor defilements (upakkilesa 16), the three unwholesome roots (akusala-mūla 3), the three attachments (kiñcana 3), the three fires (aggi 3), the five hindrances (nīvaraṇa 5), and the three forms of conceptual proliferation (papañca-dhamma 3). The enumeration of defilements varies depending on the context and the intended audience. In the Abhidhamma, defilements are systematically classified into ten categories: greed (lobha), hatred (dosa), delusion (moha), conceit (māna), wrong view (diṭṭhi), doubt (vicikicchā), sloth (thīna), restlessness (uddhacca), shamelessness (ahirika), and moral recklessness (anottappa). Although the number of defilements differs between the Suttas and the Abhidhamma, their essential nature is consistently explained across both traditions.

The cycle of defilements consists of three principal factors: ignorance, craving, and clinging. Delusion, desire, and attachment arising within the human mind drive human behavior through body, speech, and mind. Whenever craving and clinging arise, ignorance arises simultaneously with them. When aging and the approach of death occur, individuals tend to develop a desire to remain young, to live longer, and a reluctance to die. Ignorance and craving may be compared to the head of the cycle, functioning as a driving force that sometimes leads beings toward unfortunate destinations and sometimes toward fortunate ones.

With respect to the doctrinal process of ignorance, craving, and clinging, when unwholesome consciousness rooted in greed arises, the process proceeds as follows: ignorance, formations, consciousness, name-and-form, the six sense bases, contact, feeling, craving, clinging, becoming, birth, aging, and death. When unwholesome consciousness rooted in hatred arises, the process proceeds as follows: ignorance, formations, consciousness, name-and-form, the six sense bases, contact, feeling, aversion, determination, becoming, birth, aging, and death. When wholesome consciousness arises, the process proceeds as follows: wholesome roots, formations, consciousness, name-and-form, the six sense bases, contact, feeling, clarity (pasāda), determination, becoming, birth, aging, and death. To cut off the process of ignorance, craving, and clinging, one should practice the Bodhipakkhiya-dhammas in order to progressively attain enlightenment through the stages of Stream-enterer (Sotāpanna), Once-returner (Sakadāgāmi), Non-returner (Anāgāmi), and Arahant.

Keywords: the Dhamma Process, Kilesa Vatta, Avijjā, Tanhā, Upādāna

บทนำ

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งปัญญาที่มุ่งอธิบายความเป็นจริงของสรรพชีวิต จนกระทั่งถึงความทุกข์อย่างเป็นระบบ โดยมุ่งเป้าหมายถึงการดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ความทุกข์ทั้งปวงมิได้เกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุ หากแต่เกิดจากกระบวนการแห่งเหตุและปัจจัยที่สืบเนื่องต่อกันมา ทรงเรียกกระบวนการนี้ว่า “ปฏิจจสมุปบาท อากาโรหะธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น”^๑ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญที่อธิบายกลไกการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ และการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ หากมนุษย์ไม่มีความรู้ไม่ได้ศึกษากฎระเบียบการดำเนินชีวิตมาเป็นอย่างดี การดำเนินชีวิตก็ไม่ราบรื่นเท่าไรนัก ชีวิตของมนุษย์นั้นจึงเปรียบเหมือนกระป๋องที่ตาบอดเที่ยวหากินไปในป่า ไม่รู้ว่าจะไปชนกับอะไรที่ไหนอย่างไรบ้าง หรืออาจจะตกเหวตกเขาตายไปก็ไม่อาจทราบได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “โน เจ อสส สกา พุทธิ วินโย วา สุกฺกิชฺโช วเน อนธมฺหิโสว จเรยฺย พุทฺโธ ชโน”^๒ ซึ่งมีความหมายว่า “หากชนจำนวนมากไม่มีความรู้เป็นของตนหรือไม่ได้ศึกษาวินัยอย่างดี ก็จะต้องพัวพันไปเหมือนกระป๋องตาบอดเที่ยวไปในป่า”^๓ ดังนั้น ความรู้หรือปัญญานี้จึงเป็นตัวช่วยในการแก้ปัญหาในการดำเนินชีวิต พระพุทธองค์จึงเปรียบปัญญาเหมือนแสงสว่าง ดังพระบาลีว่า “นตฺถิ ปญฺญาสมา อากาโร”^๔ ซึ่งมีความหมายว่า “แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาย่อมไม่มี”^๕ เมื่อไม่ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้น ๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ นา ๆ เดาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่าง ๆ นึกเห็นมันหมายไปตามความเชื่อ ตามแนวโน้มสยของตนที่ได้สัมผัสไว้บ้าง”

มนุษย์ในโลกมักประสบทุกข์มากกว่าความสุข ความยากลำบากในการใช้ชีวิตเพราะขาดการพิจารณาหลักของเหตุและผล มนุษย์มักใช้อารมณ์หรือถูกกำลังของกิเลสควบคุม คอยบงการให้ดำเนินชีวิตไปในทางที่ไม่ถูกต้อง นักวิชาการในยุคปัจจุบันจึงอธิบายเหตุและผลเพื่อหาที่มาของความทุกข์เหล่านั้นโดยใช้กระบวนการที่เรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ไว้อย่างมากมาย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า หลักปฏิจจสมุปบาทมีความสำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา ปฏิจจสมุปบาทมี ๑๒ องค์ประกอบ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ส่วนอวิชชาคือการไม่รู้ในทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับไปแห่งทุกข์ หนทางแห่งความดับทุกข์ อวิชชาที่มีโทษยิ่งก็คือความไม่รู้หรือความเห็นผิดเกี่ยวกับวิธีการเจริญวิปัสสนากรรมที่ถูกต้อง ความไม่รู้ในทางปฏิบัติที่ถูกต้อง (สัมมามรรค) จัดเป็นอวิชชาที่มีโทษหนักที่สุด เพราะทำให้ผู้ที่ถูกรอบงำด้วยอวิชชาชนิดนี้ไม่สามารถมองเห็นคุณค่าของกุศลกรรม และทำให้มีความเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเหมือนถูกภาพลวงตาปิดบังความจริงไว้จึงขัดขวางบุคคลนั้นไม่ให้ได้รับความสุขทั้งในมนุษย์โลกและเทวโลก^๖ ในขณะที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่

^๑ ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๗.

^๒ ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๘๑/๑๗๓.

^๓ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๘๑/๒๗๐.

^๔ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๓/๗.

^๕ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

^๖ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๖๒), หน้า ๑๘๓.

^๗ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวรค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘-๓๓.

โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติของพระศาสดาทั้งหลาย^{๑๐} ในขณะที่พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ) ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักการเป็นหลักธรรมขั้นพื้นฐานของพระพุทธศาสนา ถือเป็นตัวกลางที่แสดงหลักแห่งเหตุและผลของธรรมทุกระดับ ทฤษฎีความสัมพันธ์ทั้งหลายแท้ที่จริงแล้วก็คือ ปฏิจจสมุปบาท ใจความของปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักเหตุผลที่อาศัยกันและกันว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” โลกนี้หมุนเวียนเปลี่ยนไปตามกรอบปฏิจจสมุปบาท ทางวัฒนธรรมทิเบตจึงมีคตินิยมการสร้างรูปมีลักษณะเหมือนล้อเกวียน^{๑๑}

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาพระพุทธศาสนา ทั้งในเชิงปริยัติ ทั้งการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน พบว่า ผู้ศึกษาจำนวนไม่น้อยยังขาดความเข้าใจเชิงลึกเกี่ยวกับบทบาทของกิเลสวัฏ ซึ่งเป็นแกนกลางของปฏิจจสมุปบาท โดยเฉพาะองค์ธรรมสำคัญ ๓ ประการ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน มักถูกอธิบายในลักษณะแยกส่วน เป็นเพียงคำจำกัดความหรือการแจกแจงรายการธรรม โดยยังไม่สามารถมองเห็นความสัมพันธ์เชิงกระบวนการที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันอย่างเป็นระบบ

ปัญหาสำคัญประการแรก คือ ความเข้าใจปฏิจจสมุปบาทในเชิงทฤษฎีมากกว่าการเห็นเป็นกระบวนการที่ดำเนินอยู่จริงในชีวิต การอธิบายอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน มักถูกจำกัดอยู่ในระดับถ้อยคำหรือการท่องจำ โดยขาดการวิเคราะห์ว่า ธรรมเหล่านี้ทำงานอย่างไรในจิตของมนุษย์ ตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ การเกิดความรู้สึก การปรุงแต่ง ไปจนถึงการยึดมั่นถือมั่น ส่งผลให้การศึกษาธรรมะไม่สามารถเชื่อมโยงกับการแก้ปัญหาความทุกข์ในทางปฏิบัติได้อย่างแท้จริง

ประการที่สอง ปัญหาการมองกิเลสวัฏอย่างไม่เป็นองค์รวม ทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับรากเหง้าของทุกข์ หลายกรณีมุ่งแก้ไขที่พฤติกรรม โดยไม่ตระหนักว่าแท้จริงแล้วอวิชชาเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เกิดตัณหา และพัฒนาเป็นอุปาทาน การไม่เห็นลำดับเหตุปัจจัยดังกล่าว ส่งผลให้การปฏิบัติธรรมไม่สามารถตัดวงจรแห่งทุกข์ได้อย่างตรงจุด

ประการที่สาม ในบริบทสังคมร่วมสมัยที่เต็มไปด้วยบริโภคนิยมและการแข่งขัน ความอยาก ความยึดมั่นในตัวตน ทรัพย์สิน ความคิดและอุดมการณ์ต่าง ๆ ทวีความรุนแรงมากขึ้น ปัญหาทางจิตใจ เช่น ความเครียด ความขัดแย้ง และความรู้สึกว่างเปล่า กลายเป็นปัญหาสำคัญของมนุษย์ยุคปัจจุบัน หากขาดความเข้าใจกลไกของตัณหา และอุปาทานที่เกิดจากอวิชชา ย่อมทำให้มนุษย์ตกอยู่ในวงจรของความทุกข์ซ้ำแล้วซ้ำเล่าโดยไม่รู้ทางออก

ดังนั้น การไม่รู้ไม่เข้าใจถึงกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทด้วยปัญญา จึงส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เพราะขาดปัญญาในการพิจารณาการตัดสินใจ กระทั่งถึงเหตุและผล ซึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า อวิชชา ดังที่ปรากฏข้อความว่า “ในธรรมเหล่านั้น อวิชชาเป็นไฉน คือ ความไม่รู้ในทุกๆ ๗๙ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต (ความไม่รู้ทั้งเจ็ดอนันตังเจือปนลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจจสมุปปन्नธรรม (กลุ่มผล) นี้เรียกว่าอวิชชา”^{๑๒} นอกจากนี้ ตัวการหลักอีกตัวหนึ่งที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตของมนุษย์ ก็คือตัณหา ดังพระพุทธพจน์ว่า

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๕๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก, ๒๕๖๒), หน้า ๑๕๒-๑๗๑.

^{๑๑} พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), **พุทธปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๔๐๙-๔๑๒.

^{๑๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๕๙๑/๒๓๘.

“ต้นหามีมีเวทนาเป็นต้นเหตุ มีเวทนาเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นที่เกิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด”^{๑๓} หรืออีกความหมายหนึ่งคือ “ความอยากได้อย่างเอาสิ่งนั้น ๆ มาเสริมขยาย ประปรออดตาของเรา จึงอยากเสพ อยากอวด อยากโอ้อวด อยากโก้ อยากบำรุงบำเรอ”^{๑๔} และตัวการหลักตัวสุดท้ายที่ก่อเกิดมาจากต้นหามีต้นเหตุก็คืออุปาทาน สมดังพระพุทธพจน์ว่า

อานนท ข้อนี้อันกล่าวไว้เช่นนี้ว่า เพราะต้นหามีเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เธอพึงทราบเหตุผลที่ต้นหามีเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ ถ้าต้นหามี คือ รูปต้นหามี (อยากได้รูป) สัทต้นหามี (อยากได้เสียง) คันธต้นหามี (อยากได้กลิ่น) รสต้นหามี (อยากได้รส) โผฏฐัพพต้นหามี (อยากได้โผฏฐัพพะ) และอัมมต้นหามี (อยากได้ธรรมารมณ์) ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อต้นหามีไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะต้นหามีดับไป อุปาทานจะปรากฏได้หรือ ท่านพระอานนททูลตอบว่า ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อานนท เพราะเหตุนี้ เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งอุปาทาน ก็คือต้นหานั้นเอง^{๑๕}

จากหลักฐานดังกล่าวนี้ทำให้ทราบว่า การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของกิเลสวัฏในปฏิจลสมุปบาท: อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน มิใช่เพียงการศึกษาทางทฤษฎี หากแต่เป็นการค้นหาแก่นแท้ของปัญหาชีวิต และเป็นพื้นฐานสำคัญของการนำพุทธธรรมไปสู่การดับทุกข์อย่างแท้จริงตามแนวทางแห่งอริยมรรค จากความสำคัญดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษากิเลสในคัมภีร์พระพุทธศาสนา กิเลสวัฏในปฏิจลสมุปบาท และกระบวนการของกิเลสวัฏในปฏิจลสมุปบาทโดยเน้นที่อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษากิเลสในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
๒. เพื่อศึกษากิเลสวัฏในปฏิจลสมุปบาท
๓. เพื่อวิเคราะห์กระบวนการของกิเลสวัฏในปฏิจลสมุปบาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีขั้นตอนการวิจัยดังนี้

ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๕๔

ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ อรรถกถาภาษาไทย และอรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยเฉพาะอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี คัมภีร์วิสุทธิมรรค อภิธัมมัตถสังคหะ หนังสือปฏิจลสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร รัตนโดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์ ปรมัตถโชติกะ รัตนโดยพระสัทธรรมโชติกะ อัมมาจริยะ พร้อมทั้งศึกษาหนังสือตำรา หนังสืออิเล็กทรอนิกส์ ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์เอกสารทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ เพื่อตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัย นำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๔.

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), มองดูฉันทะ - ตัณหา ไกลมาตั้งแต่เจกีสข่าน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๖๒), หน้า ๑-๒.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐.

ผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของกิเลสวัฏในปัจจุสมุปบาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ผู้วิจัยได้ผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑. กิเลสในคัมภีร์พระพุทธศาสนา พบว่า กิเลส หมายถึง สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมองเป็นสาเหตุของการเกิดทุกข์ในชีวิต เนื่องจากมีอำนาจในการบิดเบือนการรับรู้และการตัดสินใจ คอยชักนำให้ทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยแรงกระตุ้นที่ไม่ดี ก่อให้เกิดการทำอกุศลกรรม เช่น การทำปาณาติบาต หรือการเอาตัวรอดด้วยการทำร้ายคนอื่น หรือการหลงในลาภยศชื่อเสียงจนลืมคุณค่าของสิ่งสำคัญอื่น ๆ กิเลสเปรียบเหมือนสิ่งสกปรกที่ทำให้จิตเศร้าหมอง อุปมาดั่งผ้าที่เปรอะเปื้อนไม่สามารถย้อมให้มีสีงดงามได้ ฉะนั้น จิตที่ถูกกิเลสครอบงำก็ไม่อาจพัฒนาไปสู่ความผ่องใส และนำไปสู่ทุกข์ ฉะนั้น โดยกิเลสแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ปริยฐานกิเลส กิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาในจิตใจ วิตกกัมมกิเลส กิเลสที่แสดงพฤติกรรมออกมาทางกาย วาจา กิเลสทั้ง ๓ ระดับนี้มีกระบวนการทำงานที่ต่อเนื่องกัน กิเลสในพระสูตรปรากฏชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น อุปกิเลส อกุศลมูล กิฏฐะ อคคิ นิรวณั ปปัญจธรรม กิเลสตามพระสูตรนั้นมีการนับที่ไม่แน่นอน บางประเภทมี ๑๖ บ้าง ๕ บ้าง ๓ บ้าง ขึ้นอยู่กับบริบทของผู้ฟังในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสพระธรรมเทศนา ส่วนกิเลสตามพระอภิธรรมมีการนับที่แน่นอน มีจำนวน ๑๐ คือ โภคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตัปปะ กิเลสตามพระสูตรและพระอภิธรรมมีการอธิบายตรงกัน

๒. กิเลสวัฏในปัจจุสมุปบาท พบว่า กิเลสวัฏ มี ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน โดยอวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง หรือความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ นั่นเอง คอยปิดบังปัญญาไม่ให้ใช้สติปัญญาพิจารณาอย่างถี่ถ้วนในขณะที่ประสบสถานการณ์ต่าง ๆ มนุษย์ที่ขาดความรู้และการศึกษาในหลักการดำเนินชีวิต ย่อมไม่สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องและราบรื่น การตัดสินใจและการกระทำจึงเป็นไปโดยปราศจากแนวทางที่เหมาะสม อุปมาดั่งกระป๋องตาบอดที่เหี่ยวหากินในป่าซึ่งดำเนินไปโดยไม่รู้ทิศทาง ย่อมเสี่ยงต่อการเผชิญอันตรายโดยไม่อาจคาดการณ์ได้ ฉะนั้น ผู้ที่ขาดปัญญาย่อมดำเนินชีวิตอย่างผิดพลาดและอาจนำไปสู่ความเสียหายทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก ความกำหนด เพลิดเพลินพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นสภาวะธรรมที่ทำให้จิตพลุ่งพล่าน ทำให้เกิดความกระสับกระส่าย หลอกหลวงให้เห็นสิ่งไม่เที่ยงว่าน่าใคร่น่าปรารถนา มักผูกมัดสัตว์ไว้ในภพชาติ เป็นเหตุให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิด ท่านจึงเปรียบตัณหาเหมือนตาข่ายที่ทำให้จิตยุ่งเหยิง คอยเกี่ยวพันจิตใจให้เศร้าหมอง ให้ติดอยู่ในภพ ให้ติดอยู่ในการมรณ์มีรูปเป็นต้น จัดเป็นกามตัณหา ทำให้จิตยึดติดอยู่ในภพและก่อให้เกิดความทะยานอยากต่อความดำรงอยู่หรือความเป็นไปในภาวะต่าง ๆ จัดเป็นภวตัณหา ส่วนความปรารถนาที่มุ่งปฏิเสธความดำรงอยู่หรือไม่ต้องการให้เป็นเช่นนั้นเช่นนั้น จัดเป็นวิภวตัณหา อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ เพราะไม่สามารถปล่อยวางหรือยอมรับความจริงตามกฎแห่งธรรมชาติที่ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา โดยเหตุเกิดของอุปาทานก็คือตัวตัณหานั่นเอง เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ตัณหาจึงเป็นเหตุโดยตรงของอุปาทาน หากจะให้เข้าใจง่าย ๆ คือ ตัณหาเป็นความอยาก แต่อุปาทานเป็นความยึดมั่นที่ฝังแน่นกว่า เป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์เช่นเดียวกัน

๓. วิเคราะห์กระบวนการของกิเลสวัฏในปัจจุสมุปบาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน พบว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย สำหรับทุก ๆ คน นับว่าเป็นเรื่องธรรมดา ไม่ว่าจะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิง เด็กหรือผู้ใหญ่ คนรวยหรือคนจน ก็จะต้องประสบกับการเกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งนั้น แต่เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดาจึงประมาทในการใช้ชีวิต ทำให้ตกไปสู่อำนาจของกิเลสได้ง่าย ๆ เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์เป็นวงจรแห่งการเวียนว่ายตายเกิด กลุ่มก้อนกิเลสที่ทำให้เกิดความทุกข์ เรียกว่ากิเลสวัฏ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน คอยชักนำให้ทำสิ่งที่ดีและไม่ดี เนื่องจากกิเลสวัฏนี้มีกระบวนการทำงานที่ต่อเนื่องกัน ในขณะที่ทำกรรมดีและกรรมชั่วจะมีกระบวนการของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เกิดขึ้น เช่น ในขณะที่เกิดอกุศลโลกจิต มีกระบวนการดังนี้ อวิชชาความไม่รู้ เป็นเหตุให้เกิดสังขารคือเจตนา วิญญาณคือจิต มโนวิญญาณธาตุ นามคือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ฉันทายตนะ อายตนะที่ ๖ คือ จิต ผัสสะคือการกระทบอารมณ์ เกิดเวทนาคือโสมนัสเวทนา ตัณหาคือความกำหนด เกิดอุปาทานคือความยึดมั่น

อยากครอบครอง ภพ(กัมมภพ) คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ชาติคือความปรากฏแห่งสภาวะธรรม ขราคือความเสื่อมแห่งสภาวะธรรมนั้น มรณะคือความหายไปแห่งสภาวะธรรมนั้น จิตที่เป็นอกุศลเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ในขณะที่เกิดอกุศลโทสจิตมีกระบวนการธรรมดังนี้ อวิชชาความไม่รู้ เป็นเหตุให้เกิดสังขาร การปรุงแต่งที่เป็นบาปอกุศล วิญญาณคือจิต อายุตอนที่ ๖ คือใจ ผัสสะคือการกระทบอารมณ์ เกิดโหม้นสเวทนา ความขัดเคืองปฏิเสธเกิด อธิโมกข์ ตัดสินอารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ไม่ดี อนิฏฐารมณ์ความขัดเคือง เกิดการลงมือทำคือกัมมภพ ขณะโทสจิตเกิดขึ้นเสื่อมและสลายไปเป็นชาติ ชรามรณะ เกิดดับตลอดเวลา ในขณะที่เกิดอกุศลจิตมีกระบวนการธรรมดังนี้ กุศลมูล เป็นเหตุเกิดสังขารคือเจตนา วิญญาณคือจิต นามคือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น อายุตอนที่ ๖ คือใจ เกิดผัสสะ เกิดเวทนา ปสาทะคือความเลื่อมใส อธิโมกข์คือการตัดสินอารมณ์ เกิดภพคือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ชาติคือความปรากฏของสภาวะธรรม ขราคือความเสื่อมของสภาวะธรรม มรณะคือความสิ้นไปของสภาวะธรรม ในขณะที่จิตที่เป็นอกุศลเกิดดับอยู่ตลอดเวลา การที่จะตัดกระบวนการของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ควรปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม เพื่อบรรลุธรรมตามลำดับขั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

อภิปรายผลการวิจัย

๑. กิเลสในคัมภีร์พระพุทธศาสนา พบว่า กิเลสเป็นสาเหตุหลักของการเกิดทุกข์ในชีวิต เนื่องจากมีอำนาจบิดเบือนการรับรู้และการตัดสินใจ เป็นปัจจัยให้ก่ออกุศลกรรมทั้งหลายมีปณาดิบาตเป็นต้น ทำให้จิตใจเศร้าหมอง ท่านเปรียบกิเลสเหมือนตะปูตรึงจิตที่ทำให้ใจติดแน่น ละไม่ได้ ตัดไม่ขาด เป็นเครื่องผูกพันใจ ทำให้กุศลธรรมเสื่อมไม่เจริญ โดยกิเลสแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ปริยฐานกิเลส กิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาในจิตใจ และวิติกัมภกิเลส กิเลสที่แสดงพฤติกรรมออกมาทางกาย วาจา ซึ่งกิเลสทั้ง ๓ ระดับนี้มีกระบวนการทำงานที่ต่อเนื่องกัน อนึ่ง กิเลสในพระสูตรปรากฏชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น อุปกิเลส อกุศลมูล กิณณะ อัคคิ นิเวรณ ปปัญจธรรม เป็นต้น กิเลสตามพระสูตรนั้นมีการนับที่ไม่นั่นนอน บางประเภทมี ๑๖ บ้าง ๕ บ้าง ๓ บ้าง ขึ้นอยู่กับบริบทของผู้ฟัง ในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสพระธรรมเทศนา ส่วนกิเลสตามพระอภิธรรมมีการนับที่แน่นอน มีจำนวน ๑๐ เท่านั้น คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ กิเลสตามพระสูตรและพระอภิธรรมมีการอธิบายตรงกัน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ นางสาวพรทิพย์ พลฤทธิ์จิตติวงศ์ พบว่า กิเลส หมายถึง สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง ความชั่วแฝงในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรม ซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์ พระพุทธองค์เปรียบกิเลสเหมือนน้ำย้อมที่พวย้อมผ้าขาวแล้ว ผ้าก็เสื่อมจากสีเดิมเป็นสีใหม่ พวย้อมจิตใจคนเข้าแล้ว สภาพจิตของคนก็เสื่อมไป จากจิตบริสุทธิ์ก็กลายเป็นจิตเศร้าหมอง ไม่ผ่องแผ้ว จากคนดีก็กลายเป็นคนเลว จากคนที่ฉลาดมีปัญญาก็กลายเป็นคนโง่เขลา ในคัมภีร์รุ่นหลังพระไตรปิฎกได้พูดถึงกิเลสว่ามีมากมายจนกลายเป็นสำนวนกิเลสพันห้าต้นหนาร้อยแปด แต่ว่าเมื่อกล่าวอย่างรวบรัด กิเลสขั้นพื้นฐานระดับที่เป็นตัวรากเหง้าหรืออกุศลมูลจริง ๆ ก็มีเพียง ๓ ตัวหลัก ๆ คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ใครไม่เคยโลภ ไม่เคยโกรธ ไม่เคยหลงบ้าง คำตอบคือไม่มีเลย ทุกคนล้วนตกอยู่ในโลก โกรธ หลงมาแล้วทั้งสิ้น มากบ้างน้อยบ้าง คนที่จะหมดจากโลก โกรธ หลงได้อย่างถาวร ก็มีแต่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์เท่านั้น แต่เราไม่ต้องกังวลใจ เพราะพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ก็เคยเป็นคนธรรมดาอย่างเรามาก่อน ท่านก็เคยมีกิเลสมาก่อน แต่ท่านเหล่านั้นละกิเลสและพัฒนาตนจนพ้นจากกิเลสไปแล้ว ในเมื่อท่านทั้งหลายเหล่านั้นทำได้ เราก็สามารถเรียนรู้ฝึกปฏิบัติทำได้ เช่นเดียวกับท่านเหล่านั้น ในทางพุทธศาสนามหาญาณกล่าวไว้ว่า แม้จิตเดิมแท้ของเราจะเป็นจิตที่บริสุทธิ์ แต่เพราะเราเกิดมา

ล้วนมีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ นั้นหมายถึงเรามีกรรมในอดีตนั้นติดมาด้วย กิเลสที่ว่าโลภ โกรธ หลง มันมีเชื้ออยู่ในจิตใจของเรา มันทำหน้าที่คล้ายกับเมล็ดพันธุ์ที่ถูกฝังไว้อยู่ในกมลสันดานของเรา^{๑๖}

๒. กิเลสวัฏในปัจจุสมุปบาท พบว่า กิเลสวัฏ มี ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน โดยอวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง หรือความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ นั้นเอง ซึ่งจะเป็นเหตุให้ก่ออกุศลกรรมทั้งหลาย ทำแต่สิ่งที่ไม่ดีก่อแต่สิ่งชั่ว เพราะไม่ใช่สติปัญญาพิจารณาอย่างถี่ถ้วนในเมื่อประสบเหตุการณ์ต่าง ๆ ฉะนั้น ท่านจึงเปรียบอวิชชาเหมือนเปลือกไข่ ที่คอยห่อหุ้มสรรพสัตว์ไม่ให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ ผู้ที่หลุดพ้นจากสังสารวัฏได้ ก็คือพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ อนึ่ง ท่านเปรียบอวิชชาเหมือนยาพิษที่คอยฉาบทาครอบปิดบังจากกุศล กิดขวางจากคุณงามความดีให้ก่อแต่สิ่งที่เป็นอกุศล ในส่วนของตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก กำหนดพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นสภาวะธรรมที่ทำให้จิตพลุ่งพล่าน มักผูกมัดสัตว์ไว้ในภพชาตินำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิด และในส่วนของอุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ เพราะไม่สามารถปล่อยวางหรือยอมรับความจริงตามกฎแห่งธรรมชาติที่ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา เรียกได้ว่าอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นนี้ ก็เป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาฉลวย สิงห์แจ่ม พบว่า ในสำนักปรัชญาหลัก ๆ ได้อธิบายอวิชชา โดยมีข้อสรุปว่า มนุษย์ คือ สสารไม่มีอะไรที่นอกเหนือความเป็นสสารในตัวมนุษย์ เพราะว่าในตัวมนุษย์ มีความคิด มีอารมณ์ มีความรู้สึกเกิดขึ้นภายในสมองทำงานดุจเครื่องจักรกล โดยเรียกกันหลายชื่อ เช่น จิต วิญญาณ ชีวะ อาตมัน เป็นต้น ส่วนในพระพุทธศาสนา อวิชชา หมายถึง โมหะเจตสิกเป็นธรรมชาติฝ่ายอกุศลที่เนื่องอยู่กับจิต สำหรับปรุงแต่งจิตให้เป็นไปในทางชั่ว ไม่บริสุทธิ์ จนก่อให้เกิดความหลง ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ไม่รู้อริยสัจ เป็นปฏิบัติต่อปัญญา ทำความมืดบอดให้เกิดขึ้นแก่จิตและมีลักษณะเป็นที่รวมแห่งอกุศล อย่างไรก็ตาม ความไม่รู้ อันเป็นตัวโมหะเจตสิกที่ทำให้หลง ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ย่อมทำให้เกิดเป็นอวิชชาได้ด้วยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสติ^{๑๗} และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระเส็นจ้ง คมภิรปญโญ พบว่า ตัณหา ในพุทธปรัชญา หมายถึง ความใคร่ ความต้องการอยากได้มาครอบครองเป็นสมบัติของตนเอง มีตัวกูของกู หรือความอยากได้ อยากมี อยากเป็นในสิ่งที่ตนพอใจ นำปรารถนา คำว่า ตัณหาก็คือ ความใคร่ก็ดี กามก็ดี บางครั้งใช้ในความหมายเป็นกลาง ๆ เป็นทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ส่วนใช้ในทางที่ดี เช่น ธมมกาม เป็นผู้ใคร่ในธรรม ลิงขกาม เป็นผู้ใคร่ในการศึกษา ส่วนใช้ในทางที่ไม่ดี หมายถึง ความปรารถนาในกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ที่เป็นอกุศล ยั่วให้เกิดความลุ่มหลง มัวเมา หลงยึดมั่นเป็นอุปาทานว่า เป็นของของเรา เมื่อชอบใจก็หลงยึดติดในอารมณ์ เกิดความยึดมั่น (อุปาทาน) อยากให้เป็นเช่นนั้นตลอดไป หลงติดในกามตัณหาและภวตัณหา หากไม่พอใจก็เกิดความหงุดหงิด รำคาญ ไม่พอใจ เกิดอารมณ์โทสะ อยากหลุดอยากพ้นทำให้หลงในวิภวตัณหา ไม่สามารถหลุดพ้นไปจากวัฏฏสงสารได้^{๑๘} และสอดคล้องกับงานวิจัยของ นายจิร รัตไสย พบว่า อุปาทานเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเพื่อให้เห็นวาทูปาทานชั้นทั้ง ๕ คือ ทุกข ทรงไม่ให้ยึดมั่นในชั้น ๕ เพราะเมื่อยังมีความยึดมั่นในชั้น ๕ ก็ย่อมจะมองไม่เห็นสังขารตามความเป็นจริง ก่อให้เกิดทุกข์มากมายทั้งในปัจจุบันและในอนาคต แต่เมื่อศึกษาให้เข้าใจในอุปาทานอย่างถูกต้อง ก็จะนำตนให้พ้นไปจากทุกข์ทั้งปวงได้เพราะไม่ยึดมั่นในชั้น ๕ อุปาทานในพระไตรปิฎก หมายถึง การยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ด้วยอำนาจกิเลส อารมณ์ทั้งหลายที่เป็นที่ตั้งสำหรับความยึดมั่นของอุปาทาน คือชั้น ๕ รวมเรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ อุปาทานในพุทธศาสนาเถรวาท แบ่งออกเป็น ๔ คือ กามุปาทาน ความยึดมั่นในกามารมณ์

^{๑๖} นางสาวพรทิพย์ พฤทธิกิตติวงศ์, “กิเลสและการจัดการกิเลส”, วารสารปรัชญาปริทรรศน์, ปีที่ ๒๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-สิงหาคม ๒๕๖๐): ๗๓-๗๔.

^{๑๗} พระมหาฉลวย สิงห์แจ่ม, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องอวิชชาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๔-๑๒๖.

^{๑๘} พระเส็นจ้ง คมภิรปญโญ, “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องธรรมชาติของตัณหาในพุทธปรัชญาเถรวาท และปรัชญาจารวาก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๒), หน้า ๑๔-๑๕.

มีรูปเป็นต้น ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในความเห็นหรือหลักคำสอนของลัทธิต่าง ๆ โดยไม่ถูกต้องตามหลักคำสอนในพุทธศาสนา สลััพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศิลปพรต หรือพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มงาย ซึ่งไม่ได้เป็นไปตามหลักของเหตุและผล อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นเป็นตัวตนว่ามีอยู่จริง เทียงแท้ หรือจักขาคสฺสุญ อุปาทานทั้ง ๔ นี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยตัณหาเป็นปัจจัย^{๑๙}

๓. วิเคราะห์กระบวนการธรรมของกิเลสวัฏในปัจจุสมุปบาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน พบว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นเรื่องธรรมดาที่ต้องเกิดขึ้นกับทุก ๆ คน ไม่ว่าจะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิง เด็กหรือผู้ใหญ่ จะยากดีมีจนคนเราทุกคนล้วนต้องประสบกับการเกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งนั้น แต่เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดาจึงประมาทในการใช้ชีวิต ทำให้ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสได้ง่าย ๆ ชักนำไปทำสิ่งที่ดีและไม่ดี ในการทำกรรมดีและไม่ดีนั้นจะเกิดกระบวนการธรรมของปัจจุสมุปบาทขึ้นในขณะจิตนั้น เช่น ในขณะเกิดอกุศลโลภจิต กระบวนการธรรมเริ่มที่อวิชชา สังขาร วิญญาณ นาม ัญญาตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ในขณะเกิดอกุศลโทสจิต กระบวนการธรรมเริ่มที่อวิชชา สังขาร วิญญาณ นาม ัญญาตนะ ผัสสะ เวทนา ปฏิฆะ อธิโมกข์ ภพชาติ ชรามรณะ ในขณะเกิดกุศลจิต กระบวนการธรรมเริ่มที่กุศลมูล สังขาร วิญญาณ นาม ัญญาตนะ เวทนา ปสาทะ อธิโมกข์ ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูโกวิทศาสนกิจ (อัมพร ฉนทโกโร) พบว่า กระบวนการเจริญปัจจุสมุปบาทในมหานิทานสูตรเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อการควบคุมสภาพจิตใจ ทำให้มีร่างกายและจิตใจปลอดโปร่ง เป็นสมาธิ ลดละพฤติกรรมต่าง ๆ เมื่อเข้าใจแล้วจึงลงมือปฏิบัติอย่างต่อเนื่องโดยมีกระบวนการฝึกด้วยการกำหนดรู้ อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อตนเองในการประพฤติปฏิบัติดังต่อไปนี้ การเจริญอวิชชาในมหานิทานสูตร ๑) อวิชชา คือ การไม่รู้หรือสงสัย ๔ ได้แก่ ไม่รู้ในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เพราะอวิชชาที่มีความไม่รู้เป็นลักษณะ หรือเป็นปฏิบัติ กษัย ต่อปัญญา เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ๒) อวิชชาสายดับทุกข์ คือ ดับอวิชชาได้สิ้น ได้แก่ ดับความไม่รู้ในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ การเจริญตัณหาในมหานิทานสูตร ๑) ตัณหาสายเกิดทุกข์ ได้แก่ ความทะยานอยาก เมื่อแบ่งตามแดนที่เกิดแล้วมี ๖ คือ รูปตัณหา สัทธตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และอัมมตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ๒) ตัณหาสายดับทุกข์ ได้แก่ ดับความอยากต่าง ๆ คือ ดับความอยากในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ธรรมารมณ์ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ การเจริญอุปาทานในมหานิทานสูตร ๑) อุปาทานสายเกิดทุกข์ ได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชังจนเกิดความหลงติดมี ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สลััพพตูปาทาน และอัตตวาทุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี ๒) อุปาทานสายดับทุกข์ ได้แก่ ดับความยึดมั่นต่าง ๆ คือ ดับความยึดมั่นในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ที่เป็นไปในทางกายและทางใจเพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ^{๒๐}

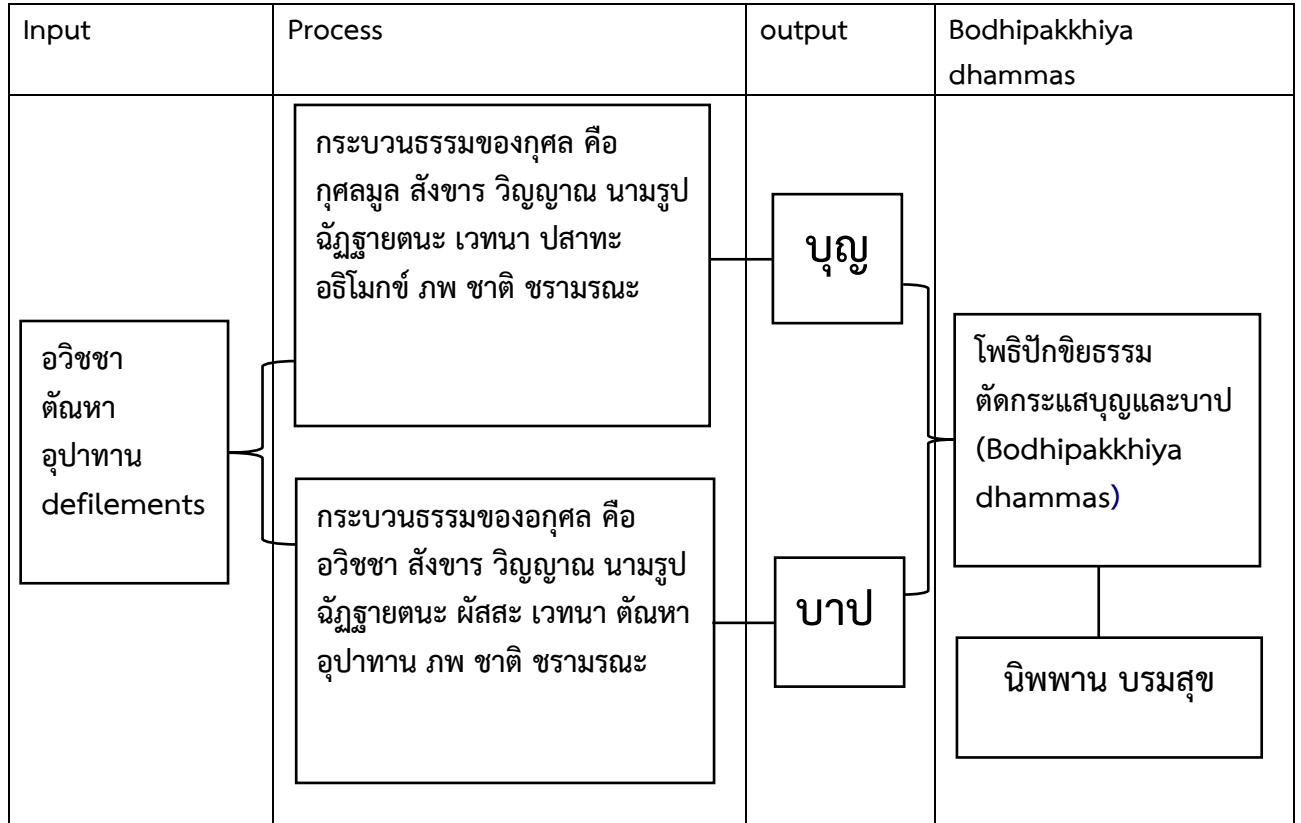
^{๑๙} นายจรัส รัตไสย, “การศึกษาวิเคราะห์อุปาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีผลกระทบต่อสังคมพุทธไทย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๗๖-๗๗.

^{๒๐} พระครูโกวิทศาสนกิจ (อัมพร ฉนทโกโร), “กระบวนการเจริญปัจจุสมุปบาทในมหานิทานสูตร”, วารสารนวัตกรรมการจัดการศึกษาและการวิจัย, ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๖๘): ๑๑๑-๑๑๓.

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ผลการศึกษาวิจัยกระบวนการของกิเลสวัฏในปัจจุสมุปบาท: อวิชชา ตัณหา อุปาทาน นำมาสรุปเป็นองค์ความรู้ที่ได้จากงานวิจัยตาม I P O B Model ได้ดังนี้

บทสรุป

กิเลสในพระสูตรมีจำนวน ๑๖ บ้าง ๕ บ้าง ๓ บ้าง จำนวน ๑๖ คือ อภิชฌาวิสมโลภะ พยาบาท โภชะ อุปนาหะ มกฺกะ ปฬาสะ อัสสา มัจฉริยะ มายา สาถะยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ และปมาทะ กิเลส ๕ คือ กามฉันทนิเวรณํ พยาบาทนิเวรณํ ถีนมิทธนิเวรณํ อุทธัจจกุกกุกจนิเวรณํ และวิจิกิจฉานนิเวรณํ กิเลส ๓ คือ กิเลสขั้นพื้นฐานระดับที่เป็นตัวรากเหง้าหรืออกุศลมูล ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง กิเลสในพระอภิธรรมมีจำนวน ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตปปะ กิเลสทั้งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้นมียอดธรรมเท่ากันคือ ๑๐ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตปปะ กิเลสวัฏ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน อวิชชาเป็นสภาพที่มีมืดหลง ไม่รู้ในทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ การดับทุกข์ วิธีการให้ถึงความดับทุกข์ ทำให้เกิดตัณหาความอยากในกามคุณอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดทางใจ) ความปรารถนาที่จะเป็นเช่นนั้นเช่นนั้น และความปรารถนาที่ปฏิเสธหรือไม่ต้องการเป็นเช่นนั้นเช่นนั้น เกิดความยึดมั่นหวงแหนในอารมณ์ ในวัตถุสิ่งของ กระบวนการของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เมื่อเกิดความโลภ มีกระบวนการเกิดคือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นาม อายตนะที่ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพคือกัมมภพ ชาติคือการเกิดขึ้นของสภาวะจิต ขราคือความเสื่อมลงของสภาวะจิต มรณะคือความสิ้นไปของสภาวะจิตที่เรียกว่าเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป เป็นกระบวนการปัจจุสมุปบาทที่เกิดขึ้นในขณะจิตหนึ่ง ๆ เมื่อเกิดความโกรธ มีกระบวนการเกิดคือ อวิชชา ความไม่รู้ สังขารคือเจตนาในโทสจิต วิญญานคือโทสจิต นามคือเวทนาขันธ์ (ความรู้สึก) สัญญาขันธ์ (ความจำ)

สังขารชั้นคือการปรุงแต่ง ฉัญชาตนะคือใจที่ประกอบกับความโกรธ ผัสสะคือการกระทบอารมณ์ เวทนาเกิดขึ้นเป็นโทมนัสเวทนา ปฏิฆะคือความกระทบกระทั่ง อธิโมกษ์คือการตัดสินใจอารมณ์ ภพคือกัมมภาวะการลงมือกระทำชาติคือสภาวะจิตเกิดขึ้น ขราคือสภาวะจิตเสื่อมลง มรณะคือสภาวะจิตดับสิ้นไป เมื่อเกิดกุศลจิต มีกระบวนการเกิด คือ กุศลมูล เป็นเหตุให้เกิดสังขารคือเจตนา วิญญาณคือจิต นามคือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นอายตนะที่ ๖ คือใจเกิดผัสสะ เวทนา ปสาทะความเลื่อมใส อธิโมกษ์การตัดสินใจอารมณ์ เกิดภพคือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ชาติคือสภาวะจิตเกิดขึ้น ขราคือสภาวะจิตเสื่อมลง มรณะคือสภาวะจิตดับสิ้นไป การที่จะตัดกระบวนการของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ควรปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรมเพื่อบรรลุธรรมตามลำดับขั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การดำเนินชีวิตในแต่ละวันของมนุษย์ในยุคปัจจุบัน มักประสบพบเจอกับความทุกข์มากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่ตัวบุคคล และความทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นล้วนเกิดแต่กิเลสในจิตใจ เนื่องจากขาดความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของกิเลสวัฏ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กลุ่มก้อนที่ทำให้เกิดทุกข์ จึงไม่ใช้ปัญญาพิจารณาในขณะประสบสถานการณ์นั้น ๆ ทำให้เกิดการลงมือทำสิ่งที่ติบ้างไม่ดีบ้าง พอประสบกับอารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าพอใจ เช่น เห็นรูปสวย รูปงาม ได้ยินเสียงที่ไพเราะเสนานะหู เป็นต้น ก็พอใจในสิ่งที่พบเจอ อยากได้ออยากครอบครอง จนเกิดความยึดมั่นถือมั่นไม่สามารถปล่อยวางได้ เป็นสาเหตุให้จมอยู่กับความทุกข์ ดังนั้น วัดและโรงเรียนควรนำมาบูรณาการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน โดยสามารถนำมาเป็นวัตถุประสงค์ของนโยบายในเบื้องต้น ได้แก่ ๑) เพื่อจะได้รู้เท่าทันและหาวิธีรับมือหรือหลีกเลี่ยงกิเลสวัฏ กลุ่มกิเลสที่เป็นวงจรแห่งความทุกข์ ๒) เพื่อให้วัดและโรงเรียนสามารถนำไปใช้สอนและปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน และในส่วนโรงเรียนสามารถนำไปสอนนักเรียนพร้อมทั้งอบรมบุคลากรให้มีความเข้าใจในการยับยั้งชั่งใจในกิเลสวัฏ ทำให้ชีวิตประจำวันไม่ต้องประสบพบเจอกับความทุกข์ไม่มากนักน้อย

๒. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

๑. ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของปฏิจกสมุพบาท: กิเลส กรรม วิบาก
๒. ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของปฏิจกสมุพบาท: วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
๓. ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของปฏิจกสมุพบาทและประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- _____. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

หนังสือ

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก, ๒๕๖๒.
- พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปัญญา). พุทธปรัชญา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- พระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาตอ). ปฏิจ্ঞสมุบพาท เหตุผลแห่งวิญญูสงสาร. แปลโดย พระคันธสาราภังค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๕๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๖๒.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). มงคลฉันท์ - ดัชนี ไล่มาตั้งแต่เจงกิสข่าน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๖๒.

บทความ

- จิร รัตไสย์. “การศึกษาวิเคราะห์อุปาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีผลกระทบต่อสังคมพุทธไทย”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระครูโกวิทศาสนกิจ (อัมพร อนุทโร). “กระบวนการเจริญปฏิจ্ঞสมุบพาทในมหานิทานสูตร”. วารสารนวัตกรรมการจัดการศึกษาและการวิจัย. ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๖๘): ๑๑๑-๑๑๓.
- พรทิพย์ พงษ์กิตติวงศ์. “กิเลสและการจัดการกิเลส”. วารสารปรัชญาปริทรรศน์. ปีที่ ๒๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-สิงหาคม ๒๕๖๐): ๗๓-๗๔.
- พระมหาฉลวย สิงห์แจ่ม. “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องอวิชชาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๖.
- พระเส็นจั่ง คมภีร์ปัญญา. “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องธรรมชาติของตัณหาในพุทธปรัชญาเถรวาท และปรัชญาจารวาก”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๒.

